

सामाजिक अध्ययन विषयको शैक्षिक उपलब्धि र विद्यालयका अभ्यास

देवीराम आचार्य

लेख सार

एसएलसी परीक्षाको नतिजा प्रकाशित हुँदा धेरै विद्यार्थी अनुत्तीर्ण भएपश्चात देशभर शिक्षा प्रणाली असफल भएको भन्नेदेखि विद्यार्थी होइन शिक्षक र त्यसका सरोकारवाला फेल भएको भन्ने जस्ता आदर्शका कुराहरू सुन्न पाइन्छ। प्रणाली र सरोकारवाला पनि फेल त भएका होलान् तर त्यसको प्रभाव भने विद्यार्थीमा मात्र परेको हुन्छ र त कतिपयले ज्यान समेत गुमाउन पुग्छन्। हामी फेल भयौं भन्ने सरोकारवालाहरूले किन फेल भयौं भनेर समीक्षा र सुधार नगर्दासम्म यसको सुधार हुने सङ्केत देखिँदैन। एसएलसी परीक्षाको ८० वर्षको इतिहास हेर्ने हो भने अधिकांश वर्षहरूको उत्तीर्ण प्रतिशत ५० प्रतिशतभन्दा न्यून रहेको पाइन्छ। १९९४, १९९७ र १९९८ मा मात्र ७० देखि ८० प्रतिशतको बिचमा रहेको छ। विद्यार्थीहरू अनुत्तीर्ण हुने विषयहरूमा अधिकांश गणित, अङ्ग्रेजी र विज्ञान रहेको पाइन्छ भने सामाजिक अध्ययन जस्ता विषयमा पनि ठूलो सङ्ख्यामा विद्यार्थी अनुत्तीर्ण हुने गर्दछन्। वि.सं. २०५६ देखि माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषयका रूपमा शिक्षण हुन थालेको सामाजिक अध्ययन विषयमा यस वर्ष २०७० को एसएलसीमा २५.६४ प्रतिशत विद्यार्थी अनुत्तीर्ण भएका छन्। यसै सन्दर्भमा सामाजिक अध्ययन विषयको सिकाइ उपलब्धि अवस्था र विद्यालयमा देखिएका अभ्यासमा केन्द्रित रहेर यो आलेख तयार गरिएको छ।

पृष्ठभूमि

विद्यालय तहको शिक्षामा विषय र पूर्णाङ्क थप्ने घट्ने क्रम विभिन्न राजनीतिक घटना क्रम र सरकार परिवर्तनसँग समेत हुने गरेको पाइन्छ। २०४७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपश्चात गठन गरिएको राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको सिफारिसअनुसार शिक्षा प्रणाली, विद्यालयमा पढाइने विषय र पाठ्यभार तथा पूर्णाङ्कमा समेत परिवर्तन गरियो। यस्तै परिवर्तनकै क्रममा वि.सं. २०५६ बाट माध्यमिक तहमा पहिलेको ७०० पूर्णाङ्कको सट्टा ८०० पूर्णाङ्क बनाइयो र सामाजिक अध्ययन विषयलाई अनिवार्य विषयका रूपमा पठन पाठन सुरु गरियो (पा.वि.के., २०५६)। सामाजिक अध्ययनलाई माध्यमिक तहमा अनिवार्य विषय पठन पाठनको सुरु गर्दाका बखत त्यो विषय शिक्षण गर्नका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्तिका बारेमा कुनै ध्यान दिएको देखिएन।

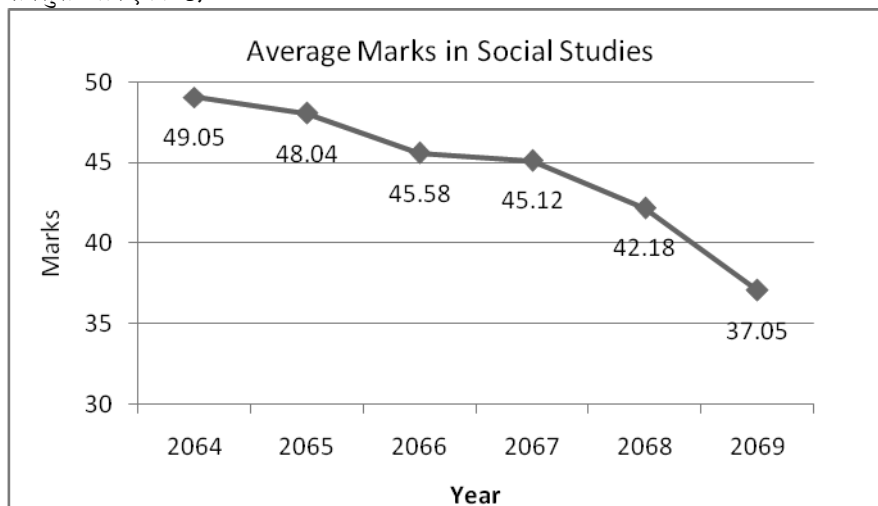
सामाजिक अध्ययन विषय आफैँमा विभिन्न विषय क्षेत्रहरूको एकीकृत विषय हो। यसको प्रकृति नेपाली, गणित, अङ्ग्रेजी विषयको जस्तो हुँदैन तर पनि यो विषय अध्यापन गर्ने शिक्षक कुनै पनि विषयमा स्नातक तह उत्तीर्ण गरेको भए हुने भनिनु भने आफैँमा त्रुटिपूर्ण देखिन्छ। शिक्षकको योग्यता निर्धारण गर्दा सामाजिक अध्ययन विषय क्षेत्रभित्र पर्ने केही मुख्य विषयहरू (राजनीति, अर्थशास्त्र, भूगोल, इतिहास, समाज शास्त्र, जनसङ्ख्या अध्ययन, नागरिक शिक्षा) मध्ये कुनै एक विषय अध्ययन गरेको भन्नुपर्नेमा जुनसुकै विषयमा स्नातक गरेको व्यक्ति (शिक्षा नियमावली २०५९) भनिनुले यस विषयको शिक्षण सिकाइलाई महत्त्व नदिएको हो कि भन्न सकिन्छ। सामाजिक अध्ययनको विषय वस्तुसँग परिचित नै नभएका व्यक्तिलाई त्यस विषयको शिक्षक बनाइनु, विद्यालयमा त्यो विषयको पठन पाठन र विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिलाई ध्यान नदिएको हो कि भन्न सकिन्छ।

सामाजिक अध्ययनको सिकाइ उपलब्धि अवस्था

२०७० सालको एसएलसी परीक्षामा सामाजिक अध्ययन विषयमा अनुत्तीर्ण हुने विद्यार्थी प्रतिशत २५.६४ (कान्तिपुर, जेठ ३१) रहेको छ। गत वर्ष यसको प्रतिशत २८.७१ रहेको थियो। २०६९ मा फेल हुने २८.७१ प्रतिशत विद्यार्थीमध्ये ९.५७ प्रतिशत विद्यार्थीले १०० पूर्णाङ्कमा १५ भन्दा पनि कम नम्बर ल्याएर फेल भएको देखिन्छ (Statistics, 2069, p.13)। परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयबाट प्राप्त

जानकारीअनुसार यस वर्ष (२०७०) मा मात्र सामाजिक अध्ययन विषयमा अनुत्तीर्ण भएर १७९६४ विद्यार्थीहरू पूरक परीक्षामा समावेश हुँदै छन् ।

विगत ५ वर्षको सामाजिक अध्ययन विषयको एसएलसी परीक्षामा विद्यार्थीले प्राप्त गरेको औसत सिकाइ उपलब्धिलाई हेर्ने हो भने उपलब्धि स्तर क्रमशः घट्दो क्रममा रहेको छ, जसलाई तलको ग्राफमा प्रस्तुत गरिएको छ :

(स्रोत : परीक्षा, २०६९, पृ.सं. १५९)

विगत पाँच वर्षमा सामाजिक अध्ययन विषयको औसत सिकाइ उपलब्धि क्रमशः घट्दो क्रममा रहेको छ । विभिन्न समयमा भएका सामाजिक अध्ययनका उपलब्धि परीक्षणहरूमा पनि यसको उपलब्धि अवस्था सन्तोषजनक रहेको देखिँदैन । वि.सं. २०६७ मा EDSC ले गरेको कक्षा १० को उपलब्धि अध्ययनमा यसको औसत उपलब्धि अत्यन्त न्यून २३.७ (पेज. ५) पाइएको छ । शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रअन्तर्गत विद्यार्थीको राष्ट्रिय उपलब्धि परीक्षण एकाइबाट २०६८ मा भएको कक्षा ८ को सामाजिक अध्ययन विषयको उपलब्धि परीक्षणमा यसको औसत सिकाइ उपलब्धिको अवस्था पनि ५० प्रतिशतभन्दा न्यून (४९) रहेको छ (ERO, 2013, p. 9) ।

विद्यार्थीको दैनिक जीवन व्यवहार, समाज, समाजमै भएका धर्म संस्कृति, चालचलन, ऐतिहासिक तथा धार्मिक पर्यटकीय स्थल र विकासका पूर्वाधार एवम् राजनीतिका समसामयिक विषयको अध्यापन हुने सामाजिक अध्ययन विषयमै २५ प्रतिशतभन्दा बढी विद्यार्थी एसएलसी परीक्षामा असफल हुने र औसत उपलब्धिसमेत क्रमशः घट्दै गएको अवस्थामा यो साभ्ना चिन्तनको विषय हुनु जरुरी छ ।

सामाजिक अध्ययनको पाठ्यक्रम

सामाजिक अध्ययनमा उच्चतम अङ्क प्राप्त गर्नमा विषयको विविधताले केही कठिनाइ भए तापनि उत्तीर्ण हुने अङ्क ३२ ल्याउनमै कठिन हुने अवस्थामा सामाजिक अध्ययन विषयका विषय वस्तु देखिँदैनन् । हामी, हाम्रो समुदाय र राष्ट्र, विकासका पूर्वाधारहरू, सामाजिक समस्या र समाधान, नागरिक चेतना जस्ता पाँच ओटा पाठहरूको विषय वस्तु हेर्दा यी अत्यन्तै सरल पाठहरू रहेका छन् । त्यसैगरी हाम्रो विगत र आर्थिक क्रियाकलाप मध्यम स्तरका पाठहरू हुन् । त्यस बाहेक हाम्रो पृथ्वी र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध विद्यार्थीहरूले केही जटिल मान्ने पाठहरू हुन् । यदि दक्ष शिक्षकबाट प्रभावकारी ढङ्गले शिक्षण सिकाइ सञ्चालन गर्ने र पाठ्य पुस्तकमा मात्र आधारित भएर ज्ञान तहका प्रश्न मात्र सोध्ने पद्धतिलाई मात्र परिवर्तन गर्न सकियो भने सामाजिक अध्ययन विषयमा अनुत्तीर्ण हुने विद्यार्थी प्रतिशत केही हदसम्म कम गर्न सकिन्छ । पाठ्यभारकै हिसाबले हेर्दा पनि सजिला मान्ने पाँच ओटा पाठको पाठ्यभार ४८ रहेको छ भने मध्यम खालका २ पाठको पाठ्यभार २८ रहेको छ (पा.वि.के.

२०६४, पृ.सं. ५१)। यी दुईखाले पाठको ७६ प्रतिशत पाठ्यभारमा विद्यार्थीलाई दक्ष बनाउन सक्ने हो भने विद्यार्थी अनुत्तीर्ण हुने समस्या न्यून हुन सक्छ। तर हाम्रा विद्यालयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा केही निश्चित पाठहरूमा Mastery learning को साटो पाठ पढाएर सक्ने कुरामा मात्र ध्यान दिएको पाइन्छ।

सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्नका लागि नियुक्त गरिने शिक्षक कम्तीमा सामाजिक अध्ययन विषयका क्षेत्रभित्रबाट (अर्थशास्त्र, राजनीति शास्त्र, इतिहास, भूगोल, समाज शास्त्र) मात्र नियुक्त गर्ने व्यवस्था हुन सकेमा पनि सामाजिक अध्ययनको सिकाइ उपलब्धि स्तरमा केही हदसम्म सुधार हुन सक्ने देखिन्छ। माध्यमिक विद्यालय खोल्ने क्रममा देखिएको तीव्रता र माध्यमिक तहमा विषयगत शिक्षकको दरबन्दी राज्यका तर्फबाट उपलब्ध गराउन नसकेको अवस्थामा सामाजिक अध्ययन विषय पढाउने शिक्षकको शैक्षिक योग्यता, तालिम, अनुभव र दक्षता जस्ता कुराहरूले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देख्न सकिन्छ।

विद्यालयमा सामाजिक अध्ययनको शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया

नुवाकोट जिल्लाबाट शैक्षिक वर्ष २०६९ मा एसएसलसी परीक्षामा सहभागी भएका ९८ सामुदायिक विद्यालयमध्ये सामाजिक अध्ययन विषयमा उच्चतमदेखि न्यूनतमसम्मको उपलब्धि हासिल गर्ने २० ओटा विद्यालयको भ्रमण गर्ने क्रममा लेखकले भेटेका र अनुभव गरेका केही तथ्यहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ। सामुदायिक विद्यालयमा सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अत्यन्त कमजोर अवस्थामा रहेका अनुभव भ्रमणका क्रममा पाइएको थियो। बाल विकास कार्यकर्ताका रूपमा विद्यालयमा नियुक्त भएर मासिक ३ हजार तलबमा माध्यमिक तहको सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गरिरहेको शिक्षकबाट सामाजिक अध्ययन विषयमा कुन स्तरको नतिजा आस गर्न सकिँला। नुवाकोट जिल्लामा मात्र हेर्दा २०५९ देखि २०६९ सम्म १० वर्षको अवधिमा माध्यमिक विद्यालयको सङ्ख्या ९० प्रतिशतले वृद्धि भएको छ (शिक्षा विभाग, २०१३)। यस अवधिमा माध्यमिक तहमा विषयगत शिक्षकको हिसाबले एउटा शिक्षक पनि उपलब्ध भएको छैन। माध्यमिक विद्यालयमा वितरण गरिएको राहत दरबन्दीहरूमा विषय किटान नगरिएकाले व्यवस्थापन समिति तथा राजनीतिक दलले आफूले नियुक्त गर्न चाहेको व्यक्तिको विषय मिल्ने गरी विषय निर्धारण गरेको समेत भेट्न सकिन्छ। कुनै पनि विषयमा विद्यार्थीको राम्रो सिकाइ उपलब्धि हासिल गराउन विषयगत शिक्षक र उक्त शिक्षकको विषय वस्तुमा भएको दक्षता, पेसाप्रतिको उत्प्रेरणा र विद्यालयको समग्र वातावरणले महत्त्वपूर्ण भूमिक खेल्छ।

माध्यमिक तहमा अध्यापन गर्नका लागि न्यूनतम योग्यता स्नातक तह उत्तीर्ण गरेको भन्ने व्यवस्था भए तापनि अत्यन्तै कमजोर आर्थिक अवस्था भएका माध्यमिक विद्यालयले शिक्षक व्यवस्थापन गर्न सकेका छैनन्। विद्यालय कर्मचारीका रूपमा काम गर्न नियुक्त गरिएका कर्मचारीदेखि एसएसलसी मात्र योग्यता भएका प्राथमिक तहका शिक्षकहरू र उच्च माध्यमिक तहमा नियुक्त भएका व्यवस्थापन विषय अध्ययन गरेका शिक्षकले आंशिक शिक्षकका रूपमा समेत सामाजिक अध्ययन शिक्षण गरिरहेको अवस्था भेट्न सकिन्छ। यस्तो अवस्थामा न त शिक्षकले चाहेर नै विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि बढाउन सम्भव छ न त उच्च उपलब्धिको अपेक्षा गर्नु नै सान्दर्भिक हुन सक्छ।

सामाजिक अध्ययन विषयमा प्रयोग हुने शैक्षिक सामग्रीको दृष्टिले हेर्दा सामाजिक अध्ययनमा नेपालको वर्तमान संविधान र संवैधानिक विकास क्रम तथा मौलिक हक, निर्वाचन प्रणाली, राजनीतिक दल, कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकको गठन प्रक्रिया, संवैधानिक अङ्गहरू तथा मानव अधिकारको विषय वस्तु निर्धारण गरिएका छन् तर यी सबै विषय वस्तु पढाउनका लागि आवश्यक पर्ने नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, लेखकले भ्रमण गरेका २० विद्यालयमध्ये एउटामा मात्र पाइयो। उक्त विद्यालयमा पनि त्यसको उपयोग भएको देखिएन। यस्तो अवस्थामा कुनै पनि विद्यालयका विद्यार्थीले पाठ्य पुस्तकमा दिइएको भन्दा थप सिक्ने सम्भावना अत्यन्त कम देखिन्छ। यो त एउटा

प्रतिनिधि उदाहरण मात्र हो । सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षणमा उपयोग हुने नक्साहरू अधिकांश विद्यालयमा भेट्न त सकिन्छ तर तिनीहरूको प्रयोगको दृष्टिबाट हेर्ने हो भने अत्यन्त नाजुक अवस्था भेट्न सकिन्छ । भ्रमण गरिएका २० विद्यालयमध्ये अधिकांशमा ५ देखि ७ ओटासम्म नक्साहरू भेटिएका थिए तर प्रयोगका हिसाबले हेर्दा प्रभावकारी उपयोग भएको छ भन्ने अवस्था भेट्न कठिन भयो । एउटा विद्यालयमा कतै कुनामा थन्काएर राखिएका नक्साको सन्दर्भमा जिज्ञासा राख्दा सामाजिक विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकले नै इमानदारपूर्वक प्रयोग गर्ने गरेको छैन भनेर दिनुभएको जवाफ पनि प्रतिनिधि उदाहरण हुन सक्छ । एउटा विद्यालयमा कार्यालयको भित्तामा टासिएको नक्सामाथि विद्यालयको दैनिक कार्य तालिका रहेको थियो भने अर्को एउटा विद्यालयमा भित्तामा टासिएको नक्सा दराजले ढाकिएका कारण नक्सा हो भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ तर केको नक्सा हो भन्ने थाहा नपाउने अवस्थामा रहेको पाइयो । शैक्षिक सामग्री उपलब्ध नहुनु एउटा समस्या हो तर भएकै सामग्रीको पनि प्रभावकारी प्रयोग हुन सकेको अवस्था छैन ।

(तस्विर : देवीराम आचार्य, २०७०)

विद्यालय भ्रमण गर्ने क्रममा दुई ओटा विद्यालयमा गरिएको कक्षा अवलोकनका आधारमा हेर्दा सामाजिक अध्ययन विषयमा हुने कक्षाकोठाको सिकाइ कुनै सामग्रीको प्रयोगबिना पूर्ण रूपमा lecture method मा मात्र आधारित रहेको देखियो । छलफल, प्रश्नोत्तर, गृहकार्य जस्ता कुनै पनि क्रियाकलापहरूको सञ्चालन नगरी गरिएको शिक्षणबाट विद्यार्थीहरूले केही सिक्न सके वा सकेनन् भन्ने कुनै आधार थिएन । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा भएका विभिन्न कमजोरीका कारण सामाजिक अध्ययनका विषय वस्तुहरू जटिल विषय वस्तुका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् ।

सुधार गर्न सकिने क्षेत्रहरू र भावी दिशा

सामाजिक अध्ययन विषयको सिकाइ उपलब्धिमा सुधार गर्न गणित, विज्ञान, अङ्ग्रेजी जस्ता विषयमा जस्तो कठिन हुने अवस्था छैन किनकि यो विषयका विषय वस्तु अधिकांश विद्यार्थीका दैनिक जनजीवन र उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक परिवेशसँग मेल खाने देखिन्छन् । सामाजिक अध्ययन विषयान्तर्गत सुधार गर्न सकिने क्षेत्रहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. पाठ्यक्रमले प्रत्येक पाठमा पढाउने कुराहरू निश्चित गरिदिनेभन्दा पनि सिकाइ उपलब्धि को विस्तृतीकरण प्रदान गरेर पाठानुसार विषय वस्तुमा लचकता प्रदान गर्नु आवश्यक छ ।
२. कक्षा १० मा अध्ययन गर्ने १४ वर्ष मात्र पुगेका विद्यार्थीका लागि संविधान, राज्य व्यवस्था, न्यायपालिका, कार्यपालिका, व्यवस्थापिका जस्ता विषयहरूका बारेमा जान्नु आवश्यक छ कि छैन भन्ने सन्दर्भ पनि महत्त्वपूर्ण बहसको विषय हुन सक्छ । यसका आधारमा विषय वस्तुको क्षेत्र र क्रममा पुनरवलोकन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।
३. सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकको योग्यता कुनै पनि विषयमा स्नातक गरेको भन्नुको साटो सामाजिक अध्ययन विषयका क्षेत्रहरूमध्ये कुनै एकमा गर्न सकिनेकामा यसको उपलब्धि अवस्थामा सुधार गर्न सकिन्छ ।
४. यस विषयको तालिममा विषयवस्तुलाई जोड नदिए शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप र सामग्री निर्माण र प्रयोग गर्ने सिपमा केन्द्रित गर्नेतर्फ ध्यान दिनु आवश्यक छ ।
५. विद्यालयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई क्रियाकलाप केन्द्रित बनाउने र शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था तथा प्रयोगमा ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

६. शिक्षक छनोटका क्रममा पाठ्यक्रम र विषय वस्तुको ज्ञानभन्दा पनि विषय वस्तुप्रतिको बुझाइ र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप तथा सामग्रीको प्रयोग सिपसँग सम्बन्धित हुने गरी समायोजन गरिनुपर्छ ।
७. सामाजिक अध्ययन शिक्षण गर्ने शिक्षकमा हुनुपर्ने केही आधारभूत सक्षमताहरू निर्धारण गर्ने तथा त्यसका लागि सघन रूपमा विभिन्न तालिमहरूको व्यवस्था पनि प्रभावकारी हुन सक्छ ।
८. हरेक जिल्ला तथा स्रोत केन्द्र स्तरमा सामाजिक विषयमा सबैभन्दा उच्चतम सङ्ख्यामा विद्यार्थी उत्तीर्ण गराउने तथा उच्चतम उपलब्धि हासिल गराउने शिक्षकलाई पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था उपयोगी हुन सक्छ ।

निष्कर्ष

अनिवार्य विषयका रूपमा अध्ययन अध्यापन हुने र २०७० सालकै एसएलसी परीक्षामा २५ प्रतिशतभन्दा बढी विद्यार्थी अनुत्तीर्ण भएको विषय सामाजिक अध्ययनको शिक्षण सिकाइमा भएको कमजोरीले यो विषय विद्यार्थीका लागि जटिल र सिकाइ उपलब्धिको हिसाबले न्यून भएको देख्न सकिन्छ । जुनसुकै विषयमा स्नातक उत्तीर्ण गरेका व्यक्ति यो विषय शिक्षणका लागि योग्य हुने प्रावधान नै त्रुटिपूर्ण देखिन्छ भने विद्यालयमा यो विषयसँग सम्बन्धित शैक्षिक सामग्रीको अभाव र भएका सामग्रीको पनि प्रभावकारी प्रयोग नभएको अवस्था देख्न सकिन्छ । आवश्यकताभन्दा पनि रहरका कारणले माध्यमिक विद्यालय खुल्ने क्रम बढ्दो रहेको र दक्ष विषयगत शिक्षकको व्यवस्था गर्न विद्यालयका लागि कठिन हुने अवस्थामा सामाजिक अध्ययनलगायत अन्य विषयहरूमा पनि विद्यार्थीको सिकाइ स्तर सुधार गर्न तथा समग्र उत्तीर्ण प्रतिशत माथि उकास्न कठिन नै देखिन्छ । प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ र सिकाइ उपलब्धिका लागि दक्ष शिक्षकको व्यवस्था नै पहिलो र प्रमुख सर्त हो । दक्ष शिक्षकले मात्र अन्य सबैखाले समस्याको समाधानसँगै प्रभावकारी शिक्षण सञ्चालन गर्न सक्छ । यसका लागि पेसागत उत्प्रेरणा, यथोचित पारिश्रमिक र दण्ड पुरस्कारको प्रभावकारी व्यवस्था गर्नु जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०५६) **माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम**, सानोठिमी : लेखक ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६४) **माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम**, सानोठिमी : लेखक ।
- परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय (२०६९) **परीक्षा वर्ष २, अङ्क १**, सानोठिमी : लेखक ।
- शिक्षा विभाग (२०६९) **फ्यास प्रतिवेदन २०१२/१३**, सानोठिमी : लेखक ।
- नेपाल सरकार । **शिक्षा नियमावली (२०५९ संशोधनसहित)** । काठमाडौं : नेपाल कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- कान्तिपुर दैनिक** (जेठ ३१, २०७१), काठमाडौं : कान्तिपुर पब्लिकेशन प्रा.लि.
- Office of the Controller of Examinations, (2069). *Statistics 2069*. Bhaktapur : Author.
- Education Review Office, (2013). *National Assessment of student Achievement 2011 Grade 8*. Bhaktapur : Author.
- Education Development and Service Centre, (2011). *National Assessment of Grade 10 Students 2011*. Kathmandu : Author